

“QUTADG‘U BILIK”DA MAQOLLARNING QO‘LLANILISHI

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i03.098>

Sharipova Sunbula Ahad qizi

Samarqand davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Sharipovasunbula730@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada turkiy didaktik adabiyotning turkiy dunyoqarashni ifodalovchi qadim umumturkiy ildizlarga ega ekanligi “Qutadg‘u bilik” asari asosida tahlil etiladi. Asarda qo‘llanilgan qadimiy maqollar, naqlarni tahlil qilish orqali fikrlar asoslaniladi. Poetik maqsadni amalga oshirishda qo‘llanilgan maqol va masallarning matnga singdirish usullari, irsoli masal she‘riy san‘atining ifoda usullari haqida mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: “Qutadg‘u bilik”, Yusuf Xos Hojib, irsoli masal, bilim, didaktika, masal, maqol, pandnoma.

THE USE OF PROVERBS IN “KUTADG‘U BILIK”

Annotation. The article analyzes the fact that Turkish didactic literature has ancient Turkic roots, expressing the Turkish worldview, based on the work “Kutadgu‘u bilik”. The ideas are substantiated by analyzing the ancient proverbs and sayings used in the work. The methods of incorporating proverbs and parables into the text used to achieve the poetic goal, and the methods of expression of the poetic art of irsoli parable are discussed.

Keywords: “Kutadgu‘u bilik”, Yusuf Khos Hajib, irsoli parable, knowledge, didactics, parable, proverb, pandnama.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «КУТАДГУУ БИЛИК»

Аннотация. В статье анализируется древнетюркское происхождение турецкой дидактической литературы, выражающей турецкое мировоззрение на примере произведения «Кутадгуу билик». Высказанные идеи обосновываются анализом старинных пословиц и поговорок, использованных в произведении. Рассматриваются способы включения пословиц и поговорок в текст, используемые для реализации поэтической цели, а также способы выражения поэтического искусства пословицы.

Ключевые слова: «Кутадгуу билик», Юсуф Хос Хаджиб, пословица, знание, дидактика, пословица, пословица, панднама.

KIRISH. O‘zbek mumtoz adabiyotining islomiy asoslarga tayanishi uning milliyligini inkor etmaydi. Ulug‘ shoir-u adiblarimiz asarlarini milliy tilda yozgani, ularda turkiy millatga xos e‘tiqod, ruhiyat, dunyoqarash aks etgani buning isbotidir. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilik” masnaviysi, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asari turkiy-islom davri adabiyotining ilk buyuk asarlaridir. Xoja Ahmad Yassaviy ham qoraxoniylar davrida yashab ijod etdi. U o‘zining “Devoni hikmat” va boshqa pand-u nasihatlar bilan dovrug‘ qozondi.

MAVZUNING O‘RGANILISHI. Keyinchalik turkiy adabiyotda “Hibat-ul-haqoyiq”, “Turkiy Tafsir” singari asarlar yaratildi. Qur‘oni karimning turkiy o‘girmalari ham ilk bor qoraxoniylar davrida yuzaga keldi [2:4]. Adabiyotshunos olim A.Abdurahmonovning keltirishicha, qadimgi donolarning o‘g‘itlari otalar so‘zidir. Bu janrga xos namunalar Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida ko‘plab keltirilgan. Janr talabiga ko‘ra, o‘git va biligni qadimda kim aytganligi eslatiladi, so‘ngra matni keltiriladi.

MULOHAZA VA TAKLIFLAR. “Qutadg‘u bilig”dagi shaklga ko‘ra, qadimgi ajdodlardan qolgan hikmatlar, pand nasihatlar “neku der” (nima der) kirish birikmasi bilan boshlanadi, avval naqlni aytgan kishi *Tilin emgamish er, Kent begi, Kishi edgusi, Sinamish kishi, Biliglik kishi, bilga bek, Ajun tutmish er, Ko‘ngli ulug‘, Sevitmish kishi, Ko‘ngli va so‘zi to‘g‘ri kishi, Budun bashlar er, Qutun qummush er, Turk buyruqi (sarkori), Udulmish (g‘aflatdan uyg‘ongan) kishi, Ko‘zi to‘q kishi, O‘g‘ullug‘ (farzandli) kishi, Seringan (sabr qilgan) kishi, Saqinuq (tadbirli) kishi, Topug‘ qilmish (xizmat qilgan) er, Yetu ko‘rlug‘ (ko‘zi pishgan) er va h.k. sifatlashlar bilan ta‘riflanadi. Pand aytuvchining sifati keltiriladigan naql, hikmatli so‘z mazmuniga monand keltiriladi:*

Neku ter eshit bu **qutun qummish er,**

Quti bila arzu tilak bo‘lmish er:

Kula baqsa beglar kishika yuzin,

O‘gi **ko‘ngli tirlur kuvanur** o‘zin.

Ya‘ni: Baxti gurkigan, shodon kishi nima deydi eshit, Baxti tufayli orzu-tilaklariga erishgan kishi: Beklar kishiga kulib boqsa, xotiri va ko‘ngli yashnaydi, o‘zi quvonadi.

Neku ter eshitgil **biliklik** tilin:

Evi qalmish ishlar ikkinchi yilin.

Bilimli so‘zini eshitgin u nima deydi: Shoshilib qilingan ishlarning o‘kinchi yillarga cho‘ziladi. Hikmatli so‘zlar, naqlar yana “mungar mengzatu” (bunga o‘xshash), “yaxshi aymish” (yaxshi aytmish) kirish so‘zi bilan ham boshlanadi. Bu shakl *keldi turkcha masal, aydi shair so‘z, aydi alp er achuq kabi birliklar bilan* talaygina o‘rinlarda keltirilgan.

Mungar mengzatu keldi **turkcha masal,**

O‘qig‘il muni sen asig‘ o‘ka al.

Kishi ugranur bilga artar ukush,

Didaktik adabiyotimizning dastlabki nodir namunalaridan hisoblangan “Qutadg‘u bilik” ham islomiy falsafa bilan bir qatorda qadim umumturkiy ruhiyatni, dunyoqarashni o‘zida ifoda

etadi. Yusuf Xos Hojib asarning ba’zi o‘rinlarida o‘z fikrlarini dalillash maqsadida turkiy maqollar, masallarga murojaat etganligi fikrimizni asoslaydi.

Mashhur sharqshunos Shibliy Nu‘moniy “She’r ul-Ajam” kitobida shunday yozadi: “G‘arb ham o‘z adabiyoti latofati bilan faxrlanadi, ammo bu adabiyot namoyandalari o‘z fikrlarini to‘liq bayon etish uchun eng kamida uch-to‘rt misra yaratishga majburdirlar, holbuki Ajam she’riyati tarixida bir misra yoki baytga ikki-uch va hatto undanda ko‘proq ma’nolarni singdirish odatiy holga aylangandir”. Sharq shoirlarining so‘z san’atida bunday ulkan muvaffaqiyatga erishganliklariga, bir tomondan, tilning ichki imkoniyatlari va so‘zlarning ko‘pma’noligi, ikkinchi tomondan, tasvir vositalari, adabiy usul va she’riy san’atlardan mahorat bilan foydalana olganliklari sabab bo‘lgan [4:100]. Ma’lumki, mumtoz adabiyotimizda baytda maqol yoki hikmatli so‘z keltirish “*irsoli masal*”, “*aqd*” kabi she’riy san’atlarni yuzaga keltiradi. Har ikki she’riy san’at turida ham poetik maqsadni ro‘yobga chiqarish uchun (fikrlarni dalillash, o‘xshatish va h.k.) maqol va matallar keltiriladi. Adabiyotshunos Y.Is’hoqov she’riyatimiz tarixida maqol, matal va hikmatli iboralarining poetik maqsad uchun ishlatilishi ya’ni *irsoli masal*, asosan, uch usulda o‘ziga xos tarzda ro‘yobga chiqishini aytib o‘tgan. Bular:

1. Keltirilayotgan maqol yoki matalga “*masaldur*”, “*aytilur*” yoki “*masaldurkim*” so‘zi yordami bilananiq ishora qilinadi yohud keltirilayotgan gap yoki iboraning manbaiga “*derlar*”, “*ayturlar*” kabi vositalar bilan ishora qilinadi, uning xalq orasida ma’lum va mashxur ekanligi ta’kidlanadi.

2. Maqol yoki matal aynan keltiriladi.

3. Maqol yoki matalning mazmuni saqlangan holda, uning shakli bir oz o‘zgartiriladi yohud she’riy vazn talabi bilan yangicha shaklda ifodalanadi [5:20].

“Qutadg‘u bilik”da keltirilgan maqol va masallarni tadqiq etish mobaynida yuqorida ko‘rsatilgan har uch xususiyatni uchratishimiz mumkin. Jumladan, adib bilim va uning foydasi haqida mulohaza yuritar ekan, bilimli va bilimsiz kishilarni taqqoslaydi:

Uqush ul sengar edgu andlig‘ adash,

Bilig ul sanga bag‘irsaq kadash.

Biliksizka bilgi qilichni yag‘i,

Adin bo‘lmasa tab bu ikki chog‘i. [7:311]

Baytlar mazmuni quyidagicha: Zakovat sen uchun ezgu ontli do‘stdir, bilim esa mehribon qarindosh. Bilimsiz kishiga bilganlari va qilmishlari yovdir, shu ikki yovning o‘zi unga kifoyadir. Keltirilgan qiyosga asos ularoq quyidagicha “*turkiycha masal*”ni keltiradi:

Munar mengzatu keldi *turkcha masal*,

O‘qig‘il muni sen kangul ogka al.

Uqushlug‘ kishika eshi tab uqush,

Biligsiz kishika ati tab sukush. [7:311]

Ya’ni: turkchada bunga o‘xshash bir masal bor, sen uni qalbingga joylagin: Zakovatli kishi uchun zakovati yetarli, bilimsiz kishining oti faqat tahqirga loyiqdir.

Asarning Tabg‘ach Bug‘ro Qoraxonga bag‘ishlangan bobida ham eski turkiy maqollardan biri keltirilgan:

Edi kechki so‘z ul *masalda kelir*,
Ata o‘rni, ati o‘g‘ulqa qolur. [7:298]

Ya‘ni: Masalda keladigan juda eski ta‘bir bor, Otaning o‘rni va oti o‘g‘ilga qoladi. Ushbu maqolning hozirgi kunda “*Ot o‘rnini toy bosar, Ota o‘rnini - o‘g‘il*” shaklidagi ko‘rinishi mavjud. Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘otit turk” asarida mazkur maqolning o‘ziga xos ko‘rinishlarini keltirgan. Jumladan, u yerda “*Uluq yag‘iri o‘g‘ulqa qalir*” ya‘ni “*ot kuragidagi yag‘ir bolalariga meros bo‘lib qoladi*” degan maqol mavjud.

Masal keldi turkcha mungar mengzatur,
Ani so‘zladim men muniu yangzatur,
Ukush ko‘rki so‘z ul bu so‘z o‘k telim,
Kishi ko‘rki yuz ul, bu yuz ko‘rki ko‘z. [7:107]

Ya‘ni: bunga o‘xshatadigan turkchada bir masal bor, bunga shu masalni moslab so‘zladim. Zakovat ko‘rki so‘zdir, bu tilning ko‘rki so‘zdir. Kishining ko‘rki yuzdir, yuzning ko‘rki ko‘zdir.

Bilig qadrini ham biliglig bilar,
Guhar qadrini ham guhar-o‘q bilar. [7:29]

Mazmuni: bilim qadrini bilimli biladi, gavhar qadrini gavhartarosh biladi. Bu bugungi “*Zar qadrini zargar biladi*” maqolining qadimiy variantidir.

Asarda ba‘zan maqollar mazmuni butun bayt yoki baytlarga singdirib yuborilganligining guvohi bo‘lamiz. She‘riyatda maqol har doim ham o‘zgarishsiz qo‘llanavermaydi. Yuqorida ta‘kidlaganimizdik, maqol yoki matalning mazmuni saqlangan holda, uning shakli bir oz o‘zgartiriladi yohud she‘riy vazn yoki qofiya talabi bilan yangicha shaklda ifodalanadi:

O‘gush so‘zlama so‘z birar **so‘zla az**,
O‘gush so‘z tugunin bu bir so‘zda yaz. [7:169]

Ya‘ni: Talay so‘z so‘zlama, biroz oz so‘zla, talay so‘zning chigalini shu oz so‘zda yoz. Bu bugungi o‘zbek tilida keng iste‘molda bo‘lgan “*Oz so‘zla, soz so‘zla*” maqoliga mos keladi.

XULOSA. G‘arb va Sharq xalqlari, jumladan, turkiy xalqlar adabiyotida didaktika uzoq tarixga ega. O‘zbek mumtoz adabiyotidagi didaktikaning dastlabki yirik namunalari Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” dostonlari matni bilan tanishar ekanmiz turkiy didaktik adabiyotning ikki muhim manba - turkiy dunyoqarashni ifodalovchi unsurlar va islomiy g‘oayalar asosida shakllanganligiga guvoh bo‘lamiz. Shu ikki asosiy g‘oayalar uyg‘unlashtirilgan holda didaktik matn mazmuniga yuqori mahorat bilan singdirilib yuborilgan. Bu esa qator timsollar va badiiy san‘ay xillarining yuzaga kelishiga yoki mavjudlarining mazmunan boyishiga olib kelgan. Aqd, ishora, iqtibos, talmeh kabi she‘riy san‘atlar fikrimizni dalillaydi. Didaktikaga xos bo‘lgan xususiyatlardan Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy, So‘fi Olloyor, Huvaydo, Haziniy kabi tasavvuf namoyandalari ham samarali foydalanganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rahmonov N. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2014. 222 bet.
2. Sodiqov Q. Qoraxoniylar davri turkiy yozma yodgorliklari tili. – T.: “Akademnashr”. 2025. 360 bet.
3. Vohidov R.J., Eshonqulov N.R. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. 1-qism. -T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi, 2006. 196 bet.
4. Давлатов О. Алишер Навоий шеъриятида қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқини. Филология фанлари бўйича ПхД диссертацияси. Самарқанд – 2017. 160 бет
5. Исҳоқов Й. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: “Зарқалам”. 2006. 128 бет.
6. Хожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. -Т.: “Шарқ”. 1998, 160 бет.
7. Юсуф Хос Хожиб. Кутадғу билиг. - Т.: “Фан”. 1972. 965 bet.